

DISPUT

ljudsko-životinjski
odnosi

iz perspektive društvenih i
humanističkih nauka

priredile:
marija branković
sonja žakula

ljudsko-životinjski
odnosi

iz perspektive
društvenih i
humanističkih
nauka

priredile:
marija branković
sonja žakula

Ljudsko-životinjski odnosi iz perspektive društvenih i humanističkih nauka

Book Series

DISPUT

Recenzenti

dr Maja Pasarić, viša naučna saradnica, Institut za etnologiju
i folkloristiku, Zagreb

dr Maja Kutlaca, vanredna profesorka, Fakultet za nauku,
Univerzitet u Daramu

dr Ivana Živaljević, docentkinja, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

**Ljudsko-životinjski
odnosi iz perspektive
društvenih i
humanističkih nauka**

**Priredile: Marija
Branković i Sonja
Žakula**

**INSTITUTE
FOR PHILOSOPHY
AND SOCIAL
THEORY**

Ljudsko-životinjski odnosi iz perspektive društvenih i humanističkih nauka

tematski zbornik naučnih radova

DOI: 10.5281/zenodo.17986378

Priredile:

Marija Branković, naučna saradnica, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu; Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, Beograd ORCID: 0000-0001-9152-363X

Sonja Žakula, naučna saradnica, Etnografski institut, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd ORCID: 0000-0003-0174-6771

Izdavač

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu
Kraljice Natalije 45, Beograd

Za izdavača

dr Gazela Pudar Draško, direktorka

Lektura i korektura

Draško Vuksanović

Dizajn

Nadežda Todorović i Tijana Radovanović Marković (JedninaDuo)

Prelom

Sanja Tasić

Tiraž

300

Štampa

Donat graf, Beograd

ISBN 978-86-6190-022-8

2025

Ovaj tematski zbornik naučnih radova realizovan je uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada broj 451-03-66/2024-03/ 200025.

Zahvalnice

Urednice žele da zahvale svim članovima istraživačke grupe Sentience pri Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu na deljenju znanja i podsticanju diskusija o pitanjima interakcija ljudi i životinja. Iz te razmene proistekla je i ideja da se priredi ovaj zbornik. Marija zahvaljuje na inspiraciji svim svojim životinjama saputnicima, naročito svom dragom mačku Prletu, koji je za nju bio pravi ambasador sveta životinja. Sonja zahvaljuje Diti, koja je njena stalna podrška i večita inspiracija.

Životinje i kvalitet zatvorskog života: izazovi, mogućnosti i perspektive¹

Ana Batrićević

*Zato što sva bića ljubiš i ništa nećeš prezreti
od onoga što si saznao pošto ih iz mržnje ni
stvarao nisi.*

Premudrosti Solomonove 11, 24.

Uvod: uzajamno oplemenjivanje ljudi i životinja

Isceljujuće dejstvo prirode, a pogotovo životinja poznato je još od antičkih vremena, kada je Hipokrat u 5. veku p. n. e. prepoznao terapeutske efekte jahanja, nazivajući ga „lekovitim ritmovima“ (Fung, Mok, Kin Fung 2024). Znatno kasnije, tek krajem 17. veka za vreme

¹ Ovaj rad nastao je kao rezultat angažovanja autora u skladu sa Planom rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2025. godinu (na osnovu ugovora broj 451-03-136/2025-03/ 200039 sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije).

Ana Batrićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. ORCID: 0000-0002-1727-4222, mejl adresa: a.batricevic@yahoo.com.

DOI: 10.5281/zenodo.17966088

prosvetiteljstva javlja se ideja da human odnos prema životinjama može kod dece podstaći nežnost i razviti osećaj odgovornosti (McCloud 2015, Serpell 2010). Ipak, uključivanje životinja u lečenje psihi i tela širu primenu dobija tek krajem 18. i sredinom 19. veka (Serpell 2010, Batrićević 2019a). U tom periodu, uviđanje da kontakt sa životinjama može probuditi dobronamerna osećanja i prosocijalne težnje i pospešiti mentalno i fizičko zdravlje i blagostanje dovodi do uvođenja ptica, pasa i drugih kućnih ljubimaca u zdravstvene ustanove (Cohen 1984, Toy 2017, Batrićević 2019a).

Prva ustanova u kojoj su životinje korišćene u terapijske svrhe bio je kvekerski sanatorijum u Jorku, u Engleskoj, gde su već 1792. godine zajedno s pacijentima boravili zečevi i živina (Charland, 2007, Serpell 2010, Fine, Beck, Ng 2019, Batrićević 2019a). Florens Najtingejl, medicinska sestra koja je postavila temelje modernog pristupa nezi pacijenata, takođe je smatrala da prisustvo malih kućnih ljubimaca u bolesničkim sobama ublažava osećaj teskobe i anksioznosti te pospešuje ozdravljenje, što je ohrabrilo još neke zdravstvene ustanove u Velikoj Britaniji da primenjuju takvu praksu (Nightingale 1869, Cohen, 1984). U Sjedinjenim Američkim Državama, boravak pasa u zdravstvenim ustanovama prvi put je zabeležen 1919. godine u državnoj bolnici za osobe s mentalnim smetnjama u Vašingtonu (kasnije: *St. Elizabeth Hospital*) (Strimple 2003: 71 prema Batrićević 2019a: 20). Pre toga je, u okviru jedne farme u Viskonsinu 1885. Godine, prestupnicima bilo omogućeno da se popravljaju radeći sa stokom (Bachi 2014: 7 prema Batrićević 2019a: 20). Iako se „asistencija“ životinja na putu mentalnog i telesnog ozdravljenja pokazala delotvornom, taj inovativni pristup širu primenu stiže tek tokom poslednjih nekoliko decenija, i to ne samo u zdravstvenim ustanovama već i u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija.

Postoje različita shvatanja o načinima putem kojih životinje mogu transformisati naše telesno i psihičko stanje nabolje. Pored uočenih fizioloških i psiholoških mehanizama zahvaljujući kojima nam životinje popravljaju raspoloženje i ublažavaju strah ili tugu (videti na primer: Silva, Osorio 2018), tu tematiku osvetljava i pitanje igumana Nektarija Morozova: „Zašto druženje sa životinjama i okruženost njima stvara u nama neko čuvstvo raja?“ (Golubović, Milićević 2015: 114). Po svemu sudeći, taj odnos je uzajaman, o čemu govore primeri iz života svetitelja koje su životinje rado pohodile, jer su u njihovoj blizini, kako je to opisao sveti Isak Sirijski, „osećale miris raja“ (ibid.: 137).

Prepodobni Marko Podvižnik, asket i čudotvorac iz 5. veka, poznat po svojoj milostivosti, jednom se sažalio i u suzama pomolio za slepo mladunče hijene, nakon čega je ono progledalo (Velimirović 2023: 159). Majka hijena donela je svetitelju iz zahvalnosti jednu ovnujsku kožu, ali joj je on zabranio da ubuduće kolje ovce siromašnih ljudi (ibid.).

Od mladosti posvećen Bogu, sveti Gerasim Jordanski, koji se najpre podvizavao u Egiptu, da bi sredinom 5. veka prešao u Jordansku pustinju u Palestini i osnovao obitelj od oko 70 monaha, poznat je i po tome što je, videvši lava koji riče od bola zbog trna u nozi hrabro prišao životinji i, prekrstivši se, izvadio joj trn iz noge (Velimirović 2023: 156). Lav se nakon toga pripitomio, došao za njim u manastir, gde je i ostao sve do Gerasimove smrti, kada je i sam svisnuo od tuge za njim (ibid.).

Ruski pustinjač iz 14. veka sveti Sergije Radonješki delio je svoj hleb s medvedom, a ako bi se desilo da kod sebe ima samo jedan komad, davao je i njega životinji jer, prema njegovim rečima: „zver je nerazumna

i ne shvata da je potrebno trpljenje i uzdržanje" (Golubović, Milićević 2015: 138). Dok je boravio u svojoj isposnici, i svetog Serafima Sarovskog, ruskog svetitelja iz druge polovine 18. i prve polovine 19. veka, često je posećivao medved, a on se prema njemu ophodio „kao sa krotkom ovčicom" (Srbulj 2007: 77), hraneći ga hlebom iz ruke radošno i bez imalo straha (ibid.).

Inspirativne su i misli svetog Siluana Atonskog, koji je dugo oplaki-vao svoju „surovost prema stvari" (Golubović, Milićević 2015: 99) jer je bez razloga ubio jednu muvu (ibid.). Ipak, treba istaći da je svetitelj, uprkos „žaljenju sve stvari i svakog stvorenja koje strada", smatrao da se ne treba preterano vezivati za životinje, tačnije „imati pristrasće prema životinjama", već „samo srce koje miluje svako stvorenje" (Golubović, Milićević 2015: 101). U tom smislu, čini se sasvim ispravnim stanovište igumana Morozova da svako živo biće, uključujući i životinje, treba videti kao „jedan od stepenika ka ljubavi, u početku prema stvarnom svetu, a zatim i prema njegovom Tvorcu" (Golubović, Milićević 2015: 119). Dakle, osim što im se pripisuje sposobnost da predosete nečiju dobrotu i smirenost, čini se da upravo bezuslovna ljubav i poverenje koju nam životinje pružaju, njihova trpeljivost i neosuđivanje imaju potencijal da izvuku najbolje i iz čoveka koji u duhovnom smislu prolazi kroz određene izazove i poteškoće. I istorijski spisi i savremena naučna istraživanja, koja će u nastavku biti detaljnije prikazana, potvrđuju da prisustvo životinja na različite načine unapređuje ono što danas nazivamo kvalitetom života, kako na slobodi, tako i pod specifičnim uslovima poput onih koji vladaju u zdravstvenim ili kaznenim ustanovama.

Kvalitet zatvorskog života: moralna i socijalna klima u zatvorima

Pojam kvaliteta života kompleksan je i višeslojan, te u teoriji do sada nije postignuta saglasnost o njegovom određenju (Joković et al. 2017: 91). Sredinom 20. veka, kvalitet života svodio se na društveni standard i ispitivan je u okviru ekonomskih nauka, da bi se kasnije u njegovu procenu uključile potrebe i zadovoljstvo životom (Milivojević et al. 2012: 14 prema Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 67). Sa širenjem koncepta kvaliteta života došlo je do podele njegovih dimenzija na objektivne i subjektivne, da bi se krajem 20. veka izdvojila i treća, koja se odnosi na životni sredinu, a nedavno i četvrta, koja obuhvata naučni i tehnološki razvoj (Milivojević et al. 2012: 14 prema Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 67).

Za potrebe ovog rada, kvalitet života shvaćen je u skladu s definicijom Svetske zdravstvene organizacije, koja ga određuje kao: „doživljaj pojedinca o sopstvenom položaju u životu, a u kontekstu one kulture i onog sistema vrednosti u kojima taj pojedinac živi, kao i u odnosu na njegove ili njene ciljeve, očekivanja, standarde i interesovanja“ (*World Health Organization* 1997, *World Health Organization* 2012). Ta definicija govori da kvalitet života treba posmatrati pre svega kao psihološku kategoriju, koja proističe iz celokupne psihološke strukture individue u interakciji s fizičkim i socijalnim okruženjem i koja se ne sme svoditi samo na zadovoljenje osnovnih potreba (Vuletić, Misajon 2011: 9–11 prema Joković et al. 2017: 91).

Kazna zatvora podrazumeva ograničenje slobode kretanja, kao i niz drugih lišenja (na primer, slobode, autonomije, materijalnih resursa itd.), koja se nazivaju i zatvorskim deprivacijama ili bolovima zatočeništva (*pains of imprisonment*) (Sykes 1974: 82 prema Ilijić 2022: 51). Zatvorske deprivacije odražavaju se negativno na kvalitet života i čine osuđena lica izuzetno ranjivim, namećući potrebu za naročito pažljivim postupanjem, kako bi se ispoštovala njihova ljudska prava zagarantovana međunarodnim dokumentima (Soković 2006: 173, Batrićević 2011: 136, Stevanović 2012: 59, Ilijić, 2014: 28) i nacionalnim pravnim okvirima (Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 182–204). Međutim, može se postaviti pitanje da li poštovanje osnovnih ljudskih prava osuđenih lica (poput prava na čovečno postupanje, dostojanstvo, zdravstvenu zaštitu, standarde u pogledu smeštaja, ishrane i odeće, provođenje dela vremena na svežem vazduhu, obrazovanje, veroispovest, posete, komunikaciju s bliskim licima itd.) automatski garantuje zadovoljavajući kvalitet njihovog života. Pojedini autori ukazuju na to da koncept ljudskih prava kakav je zastupljen u neoliberalnom kontekstu predstavlja svojevrstan paradoks u smislu da, s jedne strane, postoji sve više pravnih izvora koji ih proklamuju i normiraju, dok, s druge strane, subjekti koji se nominalno zalažu za poštovanje ljudskih prava svojim aktivnostima doprinose njihovom ograničavanju i kršenju (Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 177). Imajući u vidu rizike koji mogu proisteci iz opisanog paradoksa, potrebno je sa osobitom pažnjom sagledati ne samo formalno već i suštinsko poštovanje ljudskih prava lica lišenih slobode, čemu upravo doprinosi procena kvaliteta zatvorskog života, to jest moralne i socijalne klime u zatvorima.

Pojam kvaliteta života u zatvorima po pravilu se vezuje za rehabilitaciju osuđenih lica (Ilijić, Milićević, Pavićević 2022: 81), za odvracanje od ponovnog činjenja krivičnih dela i „vraćanja na pravi put“. Naime,

empirijski je potvrđeno da postoji povezanost između kvaliteta zatvorskog života i odgovora osuđenih lica na rehabilitacione tretmane (Ilijić, Milićević, Pavićević 2020: 86) u smislu da će ona bolje reagovati na tretmane ako je njihovo lično zadovoljstvo životom na višem nivou (Ilijić, Milićević, Pavićević 2022: 81). To znači da se kvalitet zatvorskog života odražava na uspešnost procesa rehabilitacije i socijalne reintegracije osuđenih lica, a samim tim i na prevenciju recidivizma (Ilijić, Milićević, Pavićević 2022: 81, Ilijić, Pavićević, Milićević 2024: 25, Ćopić, Stevanović, Vujičić, 2024: 16). Zato je izuzetno važno pravilno identifikovati i meriti faktore koji oblikuju kvalitet života u zatvoru.

Najvažnija konceptualna i metodološka osnova za proučavanje kvaliteta zatvorskog života razvijena je u okviru istraživanja pod nazivom MQPL (*Measuring Quality of Prison Life*), koje je sprovedeno na Univerzitetu Kembridž s ciljem da pruži odgovore u vezi s prirodom, kvalitetom, upravljanjem i efektima zatvora, a posredstvom merenja kvaliteta života u tim ustanovama (Ilijić, Milićević, Pavićević 2022: 81). Reč je o longitudinalnim empirijskim istraživanjima koja su sprovedena od 2001. do 2011. godine i koja su se bavila socijalnim okruženjem u zatvorima, procenom načina na koji osuđena lica doživljavaju zatvore, uočavanjem razlika koje postoje između pojedinih zatvora, prepoznavanjem sadržaja od značaja za merenje kvaliteta života u zatvorima i uspostavljanjem relevantnog konceptualnog okvira za merenje kvaliteta zatvora (Liebling, Hulley, Crewe 2011 prema Ilijić, Milićević, Pavićević 2022: 81). Moralni kvalitet zatvorskog života koji se meri primenom MQPL-a obuhvata pet dimenzija: harmoniju, dobrobit, blagostanje i razvoj, bezbednost, profesionalizam, uslove i porodični kontakt (Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 157). Navedene dimenzije predstavljaju odraze različitih aspekata života u zatvoru

koji su osuđenim licima najvažniji, a njihove ocene mogu značajno varirati (Ilijić, Milićević, Pavićević 2022: 81).

Unapređenju kvaliteta života osuđenih lica doprinosi pozitivna moralna i socijalna klima u zatvoru, kao bitna pretpostavka za kreiranje bezbednog i podsticajnog okruženja za tretman i rehabilitaciju (Auty, Liebling, 2020 prema Ćopić, Stevanović, Vujičić, 2024: 15). Koncept zatvorske klime počiva na ideji da je percepcija okoline koju imaju osuđena lica i zaposleni u zatvoru izuzetno značajna, pa se zatvorska klima stoga može definisati kao „percipirani kvalitet uslova života u zatvoru, uključujući pri tome međuljudske odnose, ali i materijalne i organizacione dimenzije zatvorskog života“ (Moos, 1997, prema Ilijić, Milićević, Pavićević, 2022: 76). Ona podrazumeva sadejstvo uslova života u zatvoru viđeno iz ugla osuđenih lica i/ili zaposlenih (Weinrath, Ricciardelli, 2023 prema Ćopić, Stevanović, Vujičić, 2024: 15).

Kao višedimenzionalan konstrukt (Auty, Liebling 2019 prema Ilijić 2021), zatvorska socijalna klima sačinjena je od različitih elemenata koji opisuju kako osuđena lica i zaposleni u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija doživljavaju neku zatvorsku jedinicu (Ilijić 2021: 61). Kao komponente zatvorske socijalne klime mogu se navesti: bezbednost osuđenih lica i zaposlenih od pretnje nasiljem, zastupljenost terapijske usmerenosti u tretmanu, zadovoljenje potreba osuđenih lica, postojanje prilika za usvajanje novih veština i prosocijalnog modela ponašanja (Tonkin 2015 prema Ilijić 2021). Moralna i socijalna klima predstavlja jedinstvenu odliku svakog pojedinačnog zatvora, pa čak i svakog odeljenja u okviru jednog zatvora (Ilijić 2021: 68, Ćopić, Stevanović, Vujičić, 2024: 16).

Pozitivna moralna i socijalna klima u zatvoru pospešuje dobrobit i blagostanje osuđenih lica, ublažavajući negativne posledice zatvorskih deprivacija, olakšavajući prilagođavanje na zatvorske uslove života i smanjujući učestalost nasilja (van Ginneken, Nieuwbeerta, 2020 prema Ćopić, Stevanović, Vujičić, 2024: 15). Zatvorska klima odražava se na: odnose osuđenih lica i zaposlenih u zatvoru, mentalno zdravlje osuđenih lica, stepen i učestalost ispoljavanja agresije i stopu recidivizma (Ilijić, Milićević, Pavićević 2022: 78). Naročito je važno istaći da blagostanje osuđenih lica pospešuje proces njihove rehabilitacije i socijalne reintegracije tako što im pomaže da prepoznaju i promene kritične antisocijalne modele ponašanja, i razviju prosocijalne veštine (Ilijić, Pavićević, Milićević 2024: 25). Imajući na umu složenost pojma moralne i socijalne klime u zatvorima, može se zaključiti da zaposlenima u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija na raspolaganju stoji širok spektar načina za njeno poboljšanje, a jedan od metoda koji poslednjih godina postaje sve zastupljeniji predstavlja i uključivanje životinja u programe rada sa osuđenim licima.

Programi rada osuđenih lica sa životinjama i njihov uticaj na kvalitet zatvorskog života

Brojna istraživanja pokazuju da različiti vidovi interakcije sa životinjama mogu imati blagotvorno i isceljujuće dejstvo na čoveka, te da je samo prisustvo životinja dovoljno da umanji nivo stresa i agresivnosti, pruži podršku i utehu, probudi saosećanje i odgovornost

i samopouzdanje i unapredi fizičko i mentalno zdravlje, rezilijentnost i blagostanje ljudi (Serpell 2010: 27, Batrićević 2019a, Batrićević 2021, Dibsie 2023, Szewczyk 2023, Rath 2023, Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 214, Eaton-Stull et al. 2024). Uz pomoć životinja danas se primenjuju raznovrsni terapijski programi za prevazilaženje različitih problema: posttraumatskog stresnog poremećaja (O'Haire, Guérin, Kirkham 2015, Altschuler 2017, Hediger 2021, Arsovski 2024), depresije (Barker, Anand, Best 2003, Arsovski 2024), strahova (Barker, Anand, Best 2003, López-Fernández et al. 2024), anksioznosti (Barker, Dawson 1998, Barker, Anand, Best 2003, Wu, Wei 2023, Arsovski 2024), besa odnosno agresivnosti (Mudaly, Graham, Lewis 2014, Jesionowicz 2015, Nurenberg et al. 2015), zavisnosti (Contalbrigo et al. 2017, Batrićević 2020, Poore 2023, Dell et al. 2024), samopovređivanja (Eaton-Stull et al. 2024) i teškoća sa učenjem (Giuliani, Jacquemettaz 2017; Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 214).

U skladu s tim, terapijske životinje sve češće nalaze svoje mesto u školama, bolnicama, centrima za dnevni boravak starijih i dece, ali i u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija (Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 215). Smatra se da je prvi uspešni terapijski program resocijalizacije uz pomoć životinja u zatvoru realizovan u *Oakwood* forenzičkom centru, u Ohaju 1975. godine, kada je Dejvid Li (engl. David Lee), socijalni radnik na psihijatrijskom odeljenju ove ustanove, primetio napredak u tretmanu kod osuđenih lica koja su se starala o jednoj povređenoj ptici (Strimple 2003: 72 prema Batrićević 2019b: 20–21). Kasnije je u toj ustanovi sprovedeno istraživanje koje je potvrdilo da je u krilu zatvora gde su osuđena lica imala pravo da drže kućne ljubimce bilo manje nasilnih incidenata, da nije bilo pokušaja samoubištava, kao i da je potražnja za lekovima bila za polovinu manja nego u krilu bez životinja (Strimple 2003: 72 prema Batrićević 2019b: 21).

Program resocijalizacije osuđenih lica sa psima prvi put je sproveden u delo 1981. godine u kazneno-popravnim zavodima za žene u državi Vašington (Flynn et al. 2019: 3), da bi se postepeno ovakvi programi primenjivali širom Sjedinjenih Američkih Država, ali i u drugim zemljama, kao što su, na primer, Velika Britanija (Ormerod 2008, Leonardi 2016: 77), Australija (Humby, Barclay 2018, Huber Social 2020), Italija (Contalbrigo et al. 2017, Batrićević 2019b), Češka (Agence France-Presse 2024), Rumunija (Cristea, Popescu 2019), Holandija (Duindam et al. 2021) i Srbija (Batrićević 2019a, Batrićević 2021). Procenjeno je da je do 2016. godine u preko 290 ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Sjedinjenim Američkim Državama primenjen neki od programa rada osuđenih lica sa psima (Cooke, Farrington 2016: 2), dok je do 2019. godine ukupan broj takvih programa koji su realizovani u Sjedinjenim Američkim Državama, ali i u svetu, porastao na 330 (Cooke 2019: 37 prema Mamzer 2023: 8).

Programi usmereni na rehabilitaciju i poboljšanje dobrobiti, blagostanja i fizičkog i mentalnog zdravlja osuđenih lica najčešće se realizuju uz pomoć životinja kao što su psi (Batrićević 2019a, Batrićević 2021), konji (Kruger, Serpell 2006, Bachi 2013, Hemingway, Meek, Hill 2015 prema Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 215, Batrićević 2020), mačke (Sullivan, 2023) i farmske životinje (Payne et al. 2023). Za programe rada osuđenih lica sa životinjama na engleskom jeziku koristi se naziv „Prison-based Animal Programs“ (Furst 2006, Wheaton 2013, Swyers 2014, Hemingway, Meek, Hill 2015). Ti programi predstavljaju samo jedan od vidova intervencija uz pomoć životinja (engl. *Animal Assisted Interventions*), u koje inače spadaju sve intervencije koje podrazumevaju da se životinje organizovano i osmišljeno uključuju u terapijski proces (Kruger Serpell, 2006: 25, Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 216): 1) terapija uz pomoć životinja (engl. *Animal Assisted Therapy*),

2) aktivnosti uz pomoć životinja (engl. *Animal Assisted Activities*), i 3) edukacija uz pomoć životinja (engl. *Animal Assisted Education*) (Batrićević 2019a: 10, Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 216).

Sadržinu programa rada osuđenih lica sa životinjama po pravilu čini omogućavanje osuđenim licima da tokom izdržavanja kazne lišenja slobode provode određeni deo svog slobodnog vremena sa životinjama, stičući pri tome znanja i veštine potrebne za njihovo dresiranje i zbrinjavanje (Bachi 2014: 1; Batrićević 2019a: 65, Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 217). Takvi programi realizuju se tako što: 1) predstavnici organizacija za zaštitu životinja donose životinje (po pravilu pse ili mačke) u zatvor kako bi osuđena lica s njima provodila neko vreme (Koda et al. 2015 prema Dibsie 2023); 2) osuđena lica zbrinjavaju povređene divlje životinje koje se kasnije vraćaju u prirodno stanište; 3) osuđena lica brinu o farmskim životinjama (Payne et al. 2023); 4) osuđena lica udomljavaju napuštene životinje; 5) osuđena lica učestvuju u dresuri službenih pasa, kako bi ih obučila da postanu psi vodiči za slepe i slabovide ili osobe s drugim smetnjama (Minton, Perez, Miller 2015 prema Dibsie 2023) ili tragači za drogom ili nestalim licima; 6) osuđena lica prolaze kroz profesionalnu obuku kroz koju stiču znanja, veštine i sertifikate potrebne za staranje o životinjama (Batrićević 2019a, Batrićević 2021); 7) osuđena lica obučavaju i socijalizuju napuštene pse kako bi povećali njihove šanse za udomljavanje (*ibid.*) i 8) osuđeni obavljaju druge slične aktivnosti u sklopu takozvanih multimodalnih programa (Furst 2006: 413, Batrićević 2019a, Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 217)

Programi resocijalizacije osuđenih lica sa životinjama predstavljaju način da se premosti jaz između života u zatvoru i života na slobodi (Mamzer 2023: 4). Dosadašnja istraživanja potvrdila su da uključivanje

životinja u programe resocijalizacije i socijalne rehabilitacije proizvodi niz pozitivnih efekata na fizičko i mentalno zdravlje i blagostanje osuđenih lica (Batrićević 2019a, Batrićević 2021, Dibsie 2023). Učestvovanje u takvim programima doprinosi jačanju samokontrole, samopoštovanja i empatije, pogoduje sticanju socijalnih vještina i pro socijalnog vezivanja i razvoju emocionalne inteligencije, a povećava i zapošljivost osuđenih lica po izlasku na slobodu (više o tome: Cooke, Farrington 2016).

Takođe, učestvovanje u programima rada sa životinjama pokazalo se veoma efikasnim sredstvom za podsticanje boljeg raspoloženja, za unapređenje međuljudskih odnosa i komunikacije na tri nivoa: 1) između osuđenih lica, 2) između osuđenih lica i zaposlenih u zatvorima i 3) između zatvora i društva, odnosno zajednice (Batrićević 2019a: 80–81, Batrićević 2021: 99). Osim na osuđena lica, takvi programi pozitivno se odražavaju i na životinje koje su u njih uključene, naročito ako su u pitanju ne vlasničke životinje (na primer, psi ili mačke) o kojima inače ne bi imao ko da brine, kao i na zajednicu, u smislu da se smanjuje broj napuštenih životinja u okruženju i povećavaju šanse za njihovo zbrinjavanje i udomljavanje od strane građana (Cooke, Farrington 2016: 3, Batrićević, 2019a: 164–165, Batrićević 2021: 90).

Na osnovu opisanih pozitivnih ishoda, može se pretpostaviti da programi rada sa životinjama u znatnoj meri unapređuju kvalitet zatvorskog života, odnosno moralnu i socijalnu klimu u zatvorima. Poboljšanjem moralne i socijalne klime u zatvorima, ti programi imaju kapacitet da doprinesu prevenciji recidivizma, s tim što bi trebalo sprovoditi još empirijskih istraživanja koja bi to detaljnije ispitala (Villafaina-Domínguez et al. 2020). Pri tome treba imati u vidu da je još uvek rano donositi uopštene zaključke i praviti predikcije u vezi s

domašajima i delotvornošću tih programa kada je u pitanju smanjenje povratništva jer su oni relativno novijeg datuma (Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 229), te njihovi efekti još uvek nisu u dovoljnoj meri sistematski proučeni (Corleto 2018: 129).

Primeri dobre prakse resocijalizacije osuđenih lica kroz rad sa životinjama

Kao što je već istaknuto, programi resocijalizacije osuđenih lica kroz rad sa životinjama u različitim formama primenjuju se širom sveta, a u ovom radu su kao primeri dobre prakse predstavljeni neki od programa koji se sprovode u Kaliforniji, Australiji, Italiji i Srbiji.

Program rada osuđenih lica sa psima iz prihvatilišta u Kaliforniji

Program rada osuđenih lica sa psima iz azila za napuštene životinje sprovodi se u nekoliko zatvora u Kaliforniji od 2014. godine, u saradnji sa organizacijom za zaštitu životinja *Paws For Life K9*, koja spaja nevlasničke pse koji su u azilu proveli najmanje devet meseci (Bailey 2023) sa osuđenim licima, radi zajedničke rehabilitacije (*Paws For Life K9 s.a.*). Taj program uspešno se realizuje u nekoliko zatvora u

Kaliforniji, a jedan od njih je i državni zatvor u Lankasteru u okrugu Los Angeles, koji spada u ustanove zatvorenog tipa s maksimalnim stepenom obezbeđenja (Hamilton 2020). Psi iz azila pružaju podršku osuđenim licima tokom izdržavanja kazne, borave pored njih tokom obrazovnih i radnih aktivnosti i spavaju pored njih tokom noći (ibid.). Osim toga, psi zajedno sa osuđenim licima prolaze kroz intenzivnu obuku u trajanju od šest (Bailey 2023) odnosno 10 nedelja (Hamilton 2020) za pomaganje zaposlenima u hitnim službama i ratnim veteranima sa posttraumatskim stresnim poremećajem (ibid.).

U programu mogu učestvovati samo osuđena lica prema kojima se najmanje dve godine nisu primenjivale disciplinske mere, dok je licima osuđenim zbog zlostavljanja dece ili životinja takva mogućnost uskraćena (Bailey 2023). S jedne strane, osuđenim licima se pruža prilika da rade nešto čime se mogu ponositi, ona stižu dragocene veštine i ostvaruju lični razvoj, dok se, s druge strane, psima omogućava da ih nakon obuke udome ljudi kojima je potrebna njihova pomoć, a koji su svoje živote posvetili pomaganju drugima (Hamilton 2020). Učestvovanje u programu olakšava osuđenim licima da se zaposle nakon izdržane kazne, ali – što je mnogo važnije za njihovu socijalnu reintegraciju – uči ih kako da pružaju i prihvataju ljubav, kroz interakciju s napuštenim psima koje obučavaju da pomažu drugima (ibid.). Uzajamno poverenje i poštovanje osnažuje rezilijentnost, kao i kapacitete učesnika u programu da vode radostan i svrsishodan život (Bailey 2023).

Do marta 2023. godine više od dve stotine osuđenih lica učestvovalo je u ovom programu, a preko hiljadu pasa prošlo je kroz obuku i steklo novi dom (Bailey 2023). Do pomenutog trenutka, zahvaljujući učestvovanju u ovom programu, 39 osuđenih lica ranije je pušteno na

slobodu, a njegova primena proširena je na ukupno sedam ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, uključujući i jednu namenjenu maloletnicima (ibid.). Naročito pozitivan aspekt tog programa predstavlja i mogućnost uključivanja bivših osuđenih lica, i to u uloji edukatora i rukovodilaca programa (Hamilton 2020.).

„Pups in Prison“ program u Australiji

U Australiji se realizuje veliki broj programa resocijalizacije osuđenih lica kroz rad s psima – do 2018. godine bilo ih je ukupno 23, a sprovedeni su u ukupno šest australijskih država (Humby, Barclay, 2018). Jedan od njih je i program pod nazivom *Pups in Prison* koji se realizuje u kazneno-popravnom zavodu u Južnom Kvinslendu u Australiji u saradnji sa organizacijama *Serco* i *Assistance Dogs Australia* (ADA) i sastoji se u tome da se osuđena lica staraju o psima i da ih dresiraju kako bi psi mogli pomagati članovima zajednice kojima je potrebna asistencija u svakodnevnim aktivnostima (Huber Social 2020: 3), poput osoba sa posttraumatskim stresnim poremećajem, autizmom ili invaliditetom (Hewson, 2022). Nevladina organizacija ADA besplatno obezbeđuje dresirane pse korisnicima kojima je potrebna njihova podrška, ali za obučavanje jednog psa da pomaže osobama sa invaliditetom potrebno preko dve godine treninga, i oko 40.000 dolara (Huber Social 2020: 4). Zbog toga se na obučenog psa čeka u proseku oko dve godine, a ADA ima na raspolaganju više pasa nego što može da obuči, te su joj potrebni volonteri koji bi imali dovoljno energije i vremena da se posvete dresuri (ibid.) U nedostatku volontera, a imajući u vidu pozitivne uticaje koje interakcija sa životinjama ima

na osuđena lica u pogledu njihovog samopouzdanja, odgovornosti, empatije, rezilijentnosti, socijalnih veština, mogućnosti da učine nešto dobro za zajednicu, motivacije itd., ADA je trenere pasa pronašla u kazneno-popravnom zavodu u Južnom Kvinslendu (ibid.).

Pups in Prison program otpočeo je 2012. godine, kada je pomenuti zatvor bio namenjen isključivo osuđenim licima muškog pola, da bi 2018. godine bio pretvoren u ženski zatvor, što je dovelo do proširenja programa i na osuđenice (Huber Social 2020: 6). To je važno ako se u vidu ima da programi rada s psima ostvaruju naročito pozitivno dejstvo na emocionalno i psihičko blagostanje osuđenica, jer su one na drugačiji način pogođene zatvorskim deprivacijama nego muškarci, naročito u kontekstu materinstva, odvojenosti od dece i porodice (Grover 2024: 19–20).

Za nešto više od deset godina preko 40 pasa prošlo je obuku u okviru programa *Pups in Prison* (Serco 2024). U program su najpre uključivani psi uzrasta od šest meseci, da bi se kasnije u njega uvodili psi stari svega dva meseca (ibid.). Kada je u pitanju odabir učesnika, potrebno je da se osuđeno lice prijavi za učestvovanje u programu, da bi nakon toga bilo podvrgnuto proveru i odabiru koji sprovode zaposleni u zavodu i organizaciji ADA (ibid.) Posle 10 nedelja teorijske nastave, osuđena lica dobijaju mentora i od njih se očekuje da ispolje posvećenost i motivaciju da postanu treneri pasa, a potom dobijaju pse koje će dresirati tokom naredne dve godine, pri čemu svaki pas mora imati glavnog i pomoćnog trenera (ibid.). Osuđena lica stalno borave s psima koji su im povereni, a treneri ih posećuju dva puta nedeljno kako bi im pružili pomoć (Sadler 2024). Po završenoj obuci, psi se dodeljuju korisnicima usluga organizacije ADA, a osuđena lica se nakon izdržane kazne vraćaju u zajednicu s novim znanjima i veštinama (Serco

2024), koje im omogućavaju da se zaposle ne samo kao dreseri pasa već i u prodavnicama za kućne ljubimce, u salonima za negu pasa i na drugim sličnim poslovima (Thompson 2020).

Programi poput ovoga pružaju osuđenim licima osećaj svrhe, što je jedna od učesnica objasnila rekavši: „Daje mi razlog da se probudim“ (Sadler 2024). Program je koristan kako za osuđena lica koja se obučavaju da dresiraju pse, tako i za osobe kojima se omogućava da brže dobiju psa koji će im pomagati u svakodnevnim aktivnostima, ali i za osuđena lica koja ne učestvuju u programu ali provode vreme s psima i brinu se o njima, za zaposlene u zavodu koji se neretko dobrovoljno prijavljuju da pomognu oko pasa i za sve osobe koje čine mrežu podrške (Serco 2024). Istraživanje sprovedeno na uzorku osuđenih lica koja učestvuju i koja ne učestvuju u programu, kao i korisnici usluga ADA koji su dobili pse i oni koji ih čekaju (Huber Social 2020: 11) potvrdilo je da je program *Pups in Prison* doprineo pozitivnim promenama na planu blagostanja osuđenih lica i korisnika organizacije ADA.

Pri tome se ispostavilo da su najbolji rezultati kod osuđenih lica koja su učestvovala u programu postignuti u domenu samopouzdanja, samopoštovanja, psihičkog zdravlja (pre svega kroz smanjenje osećaja stida i krivice), kao i povezanosti s drugima (kroz smanjenje osećaja usamljenosti) (Huber Social 2020: 6 i 12). Osim toga, pokazalo se da su osuđena lica koja su učestvovala u programu *Pups in Prison* prestala da ispoljavaju agresivno, nedolično, uvredljivo ili autodestruktivno ponašanje, kao i da su izrazila veću spremnost da učestvuju i u drugim programima koji se sprovode u zavodu (ibid.: 23) Kod korisnika organizacije ADA koji su dobili pse, najznačajniji pozitivni efekti uočeni su u sferi mentalnog blagostanja, smanjenja osećanja tuge i lakšeg povezivanja s drugima (Huber Social 2020: 9). Osnovnim uzrokom

poboljšanja blagostanja kod korisnika organizacije ADA smatra se to što su oni počeli sebe da sagledavaju u lepšem svetlu i razvili samopouzdanje da učestvuju u društvenim aktivnostima (ibid.: 19).

Pozitivna iskustva iz kazneno-popravnog zavoda u Južnom Kvinslendu inspirisala su organizacije *Serco* i ADA da 2024. godine iniciraju novi rehabilitacioni program pod nazivom *Clarence Assistance Pups*, koji se primenjuje u kazneno-popravnom zavodu *Clarence* takođe u Australiji (Serco 2024). Taj program omogućava osuđenim licima da tokom izdržavanja kazne rade sa psima uz pomoć profesionalnih dressera iz organizacije ADA, kao i da nastave s takvom vrstom rada nakon izdržane kazne, čime se pospešuje njihova socijalna reintegracija (ibid.). Psi se obučavaju za pružanje pomoći i podrške osobama sa posttraumatskim stresnim poremećajem, osobama sa invaliditetom i osobama sa autizmom (ibid.).

*Uključivanje pasa u terapiju
osuđenih lica zavisnih od
opojnih droga u zatvoru „Due
Palazzi“ u Padovi, Italija*

Program rada osuđenih lica s psima koji se sprovodi u zatvoru *Due Palazzi* u Padovi u Italiji osoben je po tome što su njegovi učesnici prestupnici zavisni od opojnih droga (Contalbrigo et al., 2017, Batrićević 2020: 68, Poore 2023: 14). Primena takvih programa izuzetno je važna ako se ima u vidu da među osuđenim licima postoji znatno veći broj zavisnika od opojnih droga nego što je to slučaj sa opštom

populacijom, kao i da zavisnost neretko može ugroziti uspešnost re-socijalizacije (Galassi, Mpofu, Athanasou 2015: 7060).

Uz pomoć vaspitača, psihologa, psihoterapeuta i lekara osuđena lica učestvuju u programima odvikavanja koji podrazumevaju psihološku, medicinsku i obrazovnu podršku u bezbednom okruženju, čime se nastoji smanjiti rizik od njihovog povrata i podstaći njihova socijalna reintegracija (Batrićević 2020: 68, Poore 2023: 14). Aktivnosti koje čine ovaj program su raznovrsne, a uključuju: edukaciju, radno angažovanje, psihoterapiju, radionice za savladavanje stresa i anksioznosti, treninge asertivne komunikacije itd. (Contalbrigo et al., 2017: 3 prema Batrićević 2020: 68).

Nakon odabira, opservacije i psihodijagnostičke evaluacije osuđenih lica, izrađuju se terapijski programi prema njihovim individualnim karakteristikama i potrebama, sprovode se rehabilitacione aktivnosti i procenjuju postignuti rezultati (ibid.). Učestvovanje u programu odvija se na dobrovoljnoj bazi, s tim što u njemu mogu učestvovati samo lica koja nisu alergična na pseću dlaku, koja nemaju predrasude prema psima, koja nisu bila optužena ili osuđena za krivično delo ubijanja odnosno zlostavljanja životinja i koja su smeštena u ustanovu najmanje šest meseci pre otpočinjanja programa (Contalbrigo et al., 2017: 5 prema Batrićević 2020: 68).

Program uključuje raznovrsne aktivnosti, poput razgovora s psihoterapeutom u individualnoj i grupnoj varijanti, radionice za savladavanje stresa, edukativne i kreativne kurseve i sportske aktivnosti, kao i psihoterapijske seanse u koje su uključeni i psi (Contalbrigo et al., 2017: 3 prema Batrićević 2020: 69). Psihoterapija uz pomoć pasa sprovodi se u skladu s Nacionalnim smernicama za intervencije uz

pomoć životinja, a koje se odnose na obučenosť psihoterapeuta, prisustvo osobe koja se stara o psu, zdravstveno stanje i ponašanje psa itd. (Interventi Assistiti con gli Animali – IAA) (Direzione generale della sanità animale e dei farmaci veterinari, 2015 prema Batrićević 2020: 69). Član tima je i veterinar koji se stara o dobrobiti terapijskih pasa i komunicira s njihovim vlasnikom (Contalbrigo et al., 2017: 4 prema Batrićević 2020: 69).

Empirijski je potvrđeno da je uključivanje pasa u terapiju osuđenih lica zavisnih od opojnih droga u zatvoru *Due Palazzi* pozitivno uticalo na psihičko stanje, raspoloženje i ponašanje osuđenih lica, kao i da je intenziviralo terapeutske efekte standardnog programa rehabilitacije (Contalbrigo et al., 2017: 10 prema Batrićević 2020: 70). Osobito pozitivan efekat interakcije osuđenih zavisnika s terapijskim psima sastoji se u smanjenju njihove želje za konzumiranjem opojnih droga ali i njihove agresivnosti, poremećaja sna, depresije, anksioznosti i stresa (Contalbrigo et al., 2017: 10 prema Batrićević 2020: 70, Poore 2023: 14).

*Resocijalizacija osuđenih
lica kroz rad s psima u
Kazneno-popravnom zavodu
u Sremskoj Mitrovici*

Program zasnovan na resocijalizaciji osuđenih lica kroz rad s napuštenim psima primenjuje se u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici (dalje u tekstu: KPZSM) od kraja 2017., odnosno početka 2018. godine (Batrićević 2019a; Batrićević 2021). U toj ustanovi, osuđenim licima omogućeno je da steknu znanja i veštine iz oblasti

dresure pasa kroz rad s napuštenim psima (Batrićević 2019a; Batrićević 2021, Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024). Osobenost programa resocijalizacije s psima u KPZSM sastoji se u tome što se oko dve stotine pasa s kojima osuđena lica rade stalno nalazi u prihvatilištu koje je smešteno u okviru samog zatvorskog kompleksa, što pojednostavljuje organizaciju rada na dnevnom nivou (ibid.). Azil za pse u KPZSM poštuje sve standarde dobrobiti životinja propisane relevantnim pravnim okvirom.

Učestvovanje u programu je dobrovoljno, a stručni tim zavoda procenjuje da li je osuđeno lice podobno za takav oblik rada i da li će se on pozitivno odraziti na njegovu resocijalizaciju i socijalnu rehabilitaciju (Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 221–222). Program podrazumeva da zaposleni u KPZSM koji poseduju znanja iz oblasti dresure pasa obučavaju osuđena lica kako da pse socijalizuju i nauče osnovnim komandama (Batrićević 2019a; Batrićević 2021, Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024). Nakon završene obuke, psi postaju spremni da ih građani udome, čime se doprinosi smanjenju populacije napuštenih životinja (Batrićević 2019a: 116–118). Osuđena lica koja učestvuju u programu stižu sertifikat o završenoj obuci za rad sa psima, što ih stavlja u povoljniji položaj na tržištu rada po izlasku na slobodu, olakšavajući im da pronađu legalni izvor prihoda i umanjujući rizik od recidivizma (Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 227).

Program je najpre implementiran u poluotvorenom delu zavoda, ali je tokom 2019. godine sedam pasa premešteno u njegov zatvoreni deo gde borave lica osuđena na duže kazne, koji odlikuju maksimalno obezbeđenje, veća ograničenja i viši stepen zatvorskih deprivacija u odnosu na poluotvoreni (Batrićević 2021: 9). Terenska istraživanja pokazala su da se primena programa rada osuđenih lica s psima u

oba odeljenja pozitivno odrazila na međuljudske odnose, kako između samih osuđenih lica tako i između osuđenih lica i zaposlenih u zavodu, ali posredno i na odnose između osuđenih lica i njihovih porodica koje su bile upoznate s programom i afirmativno se izrazile o njemu (Batrićević 2021: 163–183, Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 223). Štaviše, kvalitativno istraživanje je potvrdilo da su pozitivna dejstva programa upravo bila najuočljivija na nivou međuljudskih odnosa, što se pripisuje ličnim promenama kako osuđenih lica tako i zaposlenih u zavodu koje su usledile zahvaljujući interakciji sa životinjama (Batrićević 2019a, Batrićević 2021).

Budući da se pomenuti međuljudski odnosi reflektuju na celokupan kvalitet života u zatvoru, može se zaključiti da program rada sa psima svakako pozitivno utiče na njegovu moralnu i socijalnu klimu (Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 224). Pri tome treba naglasiti da upitnik MQPL još uvek nije primenjivan isključivo na lica koja učestvuju u programu rada sa psima tako da se ne može s preciznošću izmeriti koliki je doprinos ovih programa unapređenju kvaliteta zatvorskog života i njegovih pojedinačnih dimenzija.

Osim toga, primena takvih programa pokazala se kao izuzetno korisna za zajednicu, budući da omogućava da se nezbrinute životinje smeste u adekvatan azil, te da ih kasnije udome građani koji dolaze u zavod na dane otvorenih vrata (Batrićević 2019a: 116). Time se doprinosi promovisanju humanog odnosa zajednice prema napuštenim životinjama, ali se istovremeno na simboličan način premošćava jaz između osuđenih lica, s jedne strane, i društva, s druge strane, čime se sprečava njihova diskriminacija i stvaraju pogodniji uslovi za socijalnu reintegraciju po izlasku na slobodu (Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 227).

*Resocijalizacija osuđenih
lica kroz rad s konjima u
Kazneno-popravnom zavodu
u Sremskoj Mitrovici*

U poluotvorenom delu Kazneno-popravnog zavoda u Sremskoj Mitrovici realizuje se i program resocijalizacije osuđenih lica kroz rad s konjima (Batrićević 2020: 57). Kao i u slučaju rada sa psima, učestvovanje u programu je dobrovoljno, a potrebno je i da vaspitači procene da su osuđena lica sposobna i podobna da u njemu učestvuju (ibid.). Konji borave u štalama i na hipodromu u okviru zavoda, gde je i kovačka radionica, tako da osuđena lica ne moraju napuštati ustanovu kako bi učestvovali u programu (ibid.). Mahom su u pitanju bivši trkači koji više ne mogu da se takmiče zbog starosti ili povreda, konji o kojima vlasnici više nisu mogli da brinu, ali ima i onih što su poklonjeni ustanovi (ibid.). Kao i u odnosu na pse, i u pogledu konja javlja se nastojanje da se osim resocijalizaciji osuđenih lica programom doprinese i unapređenju i humanizaciji odnosa prema životinjama (Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 232).

Program podrazumeva paralelno sticanje osnovnih teorijskih znanja iz oblasti konjarstva prema prilagođenom programu Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Beogradu i savladavanje praktičnih veština iz potkivačkog zanata (Batrićević 2020: 58). Edukacija se sprovodi u manjim grupama, najviše u vidu radionica, demonstracija i praktičnog rada, a ima za cilj da osposobi učesnike da po izlasku na slobodu rade u potkivačkim radionicama, najpre kao šegrti te potom i samostalno ukoliko steknu potrebnu opremu (ibid.). Celokupna obuka traje oko godinu dana, a polaznici stižu sertifikat o završenom kursu za

negovatelja sportskih konja i osnove potkivanja, što im može olakšati zapošljavanje nakon izdržane kazne. Time se svakako nastoji smanjiti verovatnoća povrata (Batrićević 2020: 59). Trajanje obuke može predstavljati ograničenje, u smislu da se može desiti da tokom pomenutog perioda od godinu dana neki od učesnika dobiju uslovni otpust i napuste ustanovu pre završetka kursa (ibid.).

Učestvovanje osuđenih lica u programu rada s konjima veoma se pozitivno odrazilo na njihovo blagostanje i psihičko stanje, čineći ih smirenijim, jačajući kod njih poverenje, saosećanje, osećaj odgovornosti za druge i ublažavajući agresivnost i napetost (Batrićević 2020: 63). Osuđena lica potvrdila su da im provođenje vremena s konjima i izmeštanje iz svakodnevnog zatvorskog okruženja olakšava podnošenje zatvorskih deprivacija, a poboljšanje međuljudskih odnosa i komunikacije primećeno je kako između osuđenih lica tako i između osuđenih i zaposlenih u zavodu (Batrićević 2020: 63, Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 238). Zahvaljujući prirodi rada s konjima, u ovom programu došao je do izražaja timski rad svih polaznika, podstaknuta je razmena znanja i veština i razvijena atmosfera podsticaja i podrške (Batrićević 2020: 63, Pavićević, Ilijić, Batrićević 2024: 239). Značajnu ulogu u tome imali su i demonstratori – dva osuđena lica koja su već završila prethodni program obuke za rad s konjima i koja su pomagala predavačima da nova znanja približe učesnicima u programu i prenosila svoja iskustva drugim polaznicima (ibid.).

Dokumentarne fotografije rada osuđenih lica s konjima koje je autor ovog rada napravio za potrebe istraživanja 2020. godine, odštampao i podelio osuđenim licima, doprinele su tome da se njihove porodice upoznaju s programom, te da im pruže podršku i ohrabrenje (ibid.). Naime, osuđena lica su prilikom poseta i odsustva pokazivala svojim

porodicama fotografije na kojima je prikazan njihov rad s konjima, što je izazvalo veoma pozitivne reakcije i dalje ih učvrstilo u nameri da istraju i ostanu u programu (ibid.).

**Zaključak: praktične
implikacije, prednosti
i izazovi resocijalizacije
osuđenih lica kroz
rad sa životinjama**

Dosadašnja praktična primena saznanja o pozitivnim dejstvima interakcije između ljudi i životinja potvrdila je da interakcija osuđenih lica sa životinjama proizvodi mnoge blagotvorne efekte kako na njih same tako i na zaposlene u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija, životinje uključene u programe resocijalizacije i čitavu zajednicu. U prilog tome govori veći broj istraživanja pomenutih u ovom radu. Prisustvo životinja i interakcija s njima nesporno poboljšava moralnu i socijalnu klimu u zatvorima, odnosno unapređuje percipirani kvalitet zatvorskog života. Pionirska istraživanja sprovedena u toj oblasti ukazuju na to da se napredak pre svega odražava na odnose između osuđenih lica međusobno i između osuđenih lica i zaposlenih u zavodu, što je izuzetno važno za uspešnu primenu tretmana i prevenciju povratništva. Reči osuđenih lica potvrđuju da ona uz pomoć životinja lakše prevazilaze zatvorske deprivacije, razvijaju kvalitetnije međuljudske odnose, empatiju i odgovornost, slabije ispoljavaju agresiju, ređe pribegavaju zloupotrebi psihoaktivnih supstanci i pokazuju veće interesovanje za učestvovanje u drugim programima rada.

Istovremeno, životinje koje učestvuju u takvim programima imaju ulogu svojevrsnog mosta između zatvora s jedne strane i ostatka društva s druge strane, pogotovo kada se one dresiraju radi udomljavanja ili pomaganja osobama kojima je to potrebno. Na taj način, one postaju posrednici između osuđenih lica i zajednice, doprinoseći prevazilaženju stigmatizacije, marginalizacije i diskriminacije prestupnika po izlasku na slobodu. Osim toga, primena tih programa ima i svoju praktičnu stranu koja se sastoji u povećavanju zapošljivosti osuđenih lica nakon izdržane kazne, čime se nastoji smanjiti rizik od njihovog vraćanja kriminalnom ponašanju. Istovremeno, naročito kada su u pitanju programi rada s napuštenim psima, doprinosi se promovisanju humanog odnosa društva prema životinjama i smanjuje se broj nevlasničkih životinja na ulicama, što je korisno kako za njihovu dobrobit tako i za građane.

Iako se zbog navedenih prednosti ti programi sve šire primenjuju, može se postaviti pitanje da li i u pogledu njih postoje određena ograničenja i dileme. Tako se, na primer, može postaviti pitanje optimalnog trajanja tih programa. S jedne strane, učesnici u programima po pravilu izražavaju želju da oni traju duže, dok s druge strane to objektivno nije moguće kako zbog potreba životinja koje u njima učestvuju tako i zbog trajanja njihovih kazni. Tako je na primer, u slučaju programa rada s konjima u KPZSM, istaknuto da njegovo trajanje od skoro godinu dana može predstavljati prepreku da ga osuđena lica završe, budući da neka bivaju puštena na slobodu pre njegovog okončanja (Batrićević, 2020). Takođe, može se postaviti i pitanje emotivnog vezivanja osuđenih lica za životinje, do kojeg nesporno dolazi tokom programa i koje u znatnoj meri otežava njihov rastanak kada se program završi i životinje budu udomljene ili date osobama koje imaju potrebu za njihovom podrškom. U slučaju osuđenih lica

u KPZSM koja su radila sa psima, taj problem je donekle rešen tako što je nekolicini njih omogućeno da nakon izlaska na slobodu udome psa s kojim su radili (Batrićević, 2019a).

Kao jedan od izazova može se sagledati i postpenalni prihvrat osuđenih lica koja su učestvovala u programima, odnosno pitanje da li će i kako ona uspeti da se nakon izdržane kazne zaposle na radnom mestu koje podrazumeva rad sa životinjama. Naime, poslodavci neretko imaju predrasude prema osuđenim licima, što čini da se ona suočavaju s diskriminacijom na tržištu rada (Knežić 2017: 194), a to im otežava zaposlenje u bilo kojoj struci, uključujući i one koje podrazumevaju rad sa životinjama. Taj izazov može se rešiti na način koji je primenjen u Kaliforniji, gde se bivša osuđena lica koja su prošla obuku za rad sa psima mogu uključiti u isti taj program rada, ali u ulozi edukatora i rukovodilaca programa.

Konačno, treba istaći da dobrobit, zdravlje i blagostanje životinja koje učestvuju u resocijalizaciji osuđenih lica u svakom trenutku moraju biti u potpunosti ispoštovani, u skladu s relevantnim međunarodnim i nacionalnim pravnim okvirom. U tom kontekstu treba naročito voditi računa o tome da se u program rada sa životinjama ne uključuju lica koja su ranije osuđivana zbog krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja, budući da bi se time ugrozila bezbednost životinja.

Kao što je već istaknuto, još uvek ne postoji dovoljno obimna i sistematična empirijska građa koja bi omogućila da se sa apsolutnom sigurnošću govori o pozitivnim efektima resocijalizacije uz pomoć životinja na prevenciju recidivizma, premda postoje određene indicije da bi ona u tom procesu mogla imati značajnu ulogu, naročito zato što poboljšava kvalitet zatvorskog života, to jest moralnu i socijalnu

klimu zatvora. Potrebno je kontinuirano pratiti ovakve programe i vladanje lica koja su u njima učestvovala, pre i tokom programa i, ukoliko je moguće nakon izlaska na slobodu makar u smislu vođenja evidencije o tome da li je neko lice koje je povratnik prethodno bilo uključeno u njih. Time bi se, zahvaljujući longitudinalnim istraživanja, mogao proceniti njihov stvarni doprinos prevenciji povrata, a do tada svakako treba nastojati da se resocijalizacija kroz rad sa životinjama omogući u što većem broju ustanova, imajući u vidu da se ona pozitivno odražava na kvalitet života kako zaposlenih u zatvorima tako i osuđenih lica.

Bibliografija

Agence France-Presse (2024), „Czech prison inmates train assistance dogs: ‘you always want to be with a dog’“, <https://www.scmp.com/news/world/europe/article/3289508/czech-prison-inmates-train-assistance-dogs-you-always-want-be-dog>, (pristupljeno 21. januara 2025.)

Altschuler, Eric (2017), „Animal-Assisted Therapy for Post-traumatic Stress Disorder: Lessons from ‘Case Reports’ in Media Stories“, *Military Medicine*, <https://doi.org/10.1093/milmed/usx073>

Arsovski, Denis (2024), „The Role of Animal Assisted Therapy in the Rehabilitation of Mental Health Disorders: A Systematic Literature Review“, *Perspectives on Integrative Medicine* 3(3): 142–151.

Auty, Katherine, Alison Liebling (2019), „Exploring the Relationship between Prison Social Climate and Reoffending“, *Justice Quarterly* 37 (2): 358–381.

Bachi, Keren (2013), „Equine-Facilitated Prison-Based Programs Within the Context of Prison-Based Animal Programs: State of the Science Review“, *Journal of Offender Rehabilitation* 52 (1): 46–74.

Bachi, Keren (2014), „An equine-facilitated prison- based program: human-horse relations and effects on inmate emotions and behaviours“, doktorska disertacija, New York: the City University of New York.

Bailey, Alicia (2023), „Finding Freedom in Prison: Paws for Life K9 Rescue“, <https://www.petcompanionmag.com/finding-freedom-in-prison-paws-for-life-k9-rescue/>, (pristupljeno 24. januara 2025.)

Barker, Sandra, Karthika Anand, Al Best (2003), „Effects of Animal-Assisted Therapy on Patients’ Anxiety, Fear, and Depression Before ECT“, *The journal of ECT* 19 (1): 38–44.

Barker Sandra, Dawson Kathryn (1998), „The effects of animal-assisted therapy on anxiety ratings of hospitalized psychiatric patients“, *Psychiatric Services* 49 (6): 797–801.

Batrićević, Ana (2011), „Zaštitnik građana i poštovanje prava zatvorenika u Republici Srbiji“, *Branič* 124 (1-2): 135–156.

Batrićević, Ana (2019a), *Druga šansa: rad osuđenika sa psima u KPZ Sremska Mitrovica*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Batrićević, Ana (2019b), „Životinje i tretman prestupnika zavisnih od opojnih droga: domašaj, perspektive i italijansko iskustvo“, *Revija za kriminologiju i krivično pravo* 57 (2): 59–75.

Batrićević, Ana (2020), „Resocijalizacija osuđenika kroz rad sa konjima u Kazneno popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici: koncept, primena, impresije“, *Revija za kriminologiju i krivično pravo* 58 (1-2): 51–68.

Batrićević, Ana (2021), *Sloboda u krugu*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Cohen, Bernard (1984), „Florence Nightingale“, *Scientific American* 250 (3): 128–137, <https://accounts.smccd.edu/case/biol675/docs/nightingale.pdf>, (pristupljeno 28. januara 2025.)

Contalbrigo, Laura, Marta De Santis, Marica Toson et al. (2017), „The efficacy of dog assisted therapy in detained drug users: A pilot study in an Italian attenuated custody institute“, *International journal of environmental research and public health* 14(7): 683.

Corleto, Daisy (2018), „Prison Rehabilitation: The Sociological, Physiological, and Psychological Effects of Animal-Assisted Interventions“, *Themis: Research Journal of Justice Studies and Forensic Science* 6. <https://doi.org/10.31979/THEMIS.2018.0608>

Cooke, Barbara & David Farrington (2016), „The Effectiveness of Dog-Training Programs in Prison“, *The Prison Journal*. 96. <https://doi.org/10.1177/0032885516671919>

Cooke, Barbara (2019), „Exploring Types of Programs: Dog Rescue, Rehabilitation and Training“, u Mary Renck Jalongo (ur.), *Prison Dog Programs. Renewal and Rehabilitation in Correctional Facilities*, Las Vegas: Springer, 2019, str. 37–51.

Cristea, Cristian, Vlad Popescu (2019), „Romanian Prison Dogs Program”, <https://www.fecava.org/welfare/romanian-prison-dogs-program/>, (pristupljeno 21. januara 2025.)

Ćopić, Sanja, Ivana Stevanović, Nikola Vujičić (2024), *Kvalitet života u zatvorima u Srbiji: norma, praksa i mere unapređenja*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Dell Colleen, Brynn Kosteniuk, Carolyn Doi et al. (2024), „The role of the human-canine bond in recovery from substance use disorder: A scoping review and narrative synthesis”, *Human-Animal Interactions*, 12 (1) <https://doi.org/10.1079/hai.2024.003>

Dibsie, Kaitlyn (2023), „The effectiveness of prison dog programs on the mental health and recidivism rates of inmates”, *The College of New Jersey Journal of Student Scholarship*, 25.

Duindam, Hanne, Hanneke Creemers, Machteld Hoeve et al. (2021), „Breaking the chains? The effects of training a shelter dog in prison on criminal behavior and recidivism”, *Applied Developmental Science* 26 (4): 813–826.

Eaton-Stull, Yvonne, Christopher Streidl, Tracy Leet et al. (2024), „A Comparative Study of Stress Reduction Groups with and without Therapy Dogs in a Rural Pennsylvania Jail”, *The Prison Journal* 104 (5): 645–660.

Fine Aubrey, Beck Alan, Zenithson Ng (2019), „The State of Animal-Assisted Interventions: Addressing the Contemporary Issues that will Shape the Future”, *International Journal of Environmental Research and Public Health* 16 (20): 3997.

Fung, Allison, Patsy Mok, Wing Kin Fung (2024), „The Rich History and Evolution of Animal-Assisted Therapy”, *Journal of Alternative Complementary & Integrative Medicine* 10: 443.

Furst, Gennifer (2006), „Prison-based animal programs: A national survey”, *The Prison Journal* 86 (4): 407–430.

Galassi, Alexandra, Elias Mpofu, James Athanasou (2015) „Therapeutic Community Treatment of an Inmate Population with Substance Use Disorders: Post-Release Trends in Re-Arrest, Re-Incarceration, and Drug Misuse Relapse“, *International Journal of Environmental Research and Public Health* 12: 7059–7072.

Giuliani, Fabienne, M. Jacquemettaz (2017), „Animal-assisted therapy used for anxiety disorders in patients with learning disabilities: An observational study“, *European Journal of Integrative Medicine* 14: 13–19.

Grover, Susan (2024), „Dog-Training Programs for Incarcerated Women“, (Doctoral dissertation), University of Northern Iowa, <https://medica-musc.researchcommons.org/theses/801>, (pristupljeno 25. januara 2025.)

Golubović, Miroslav, Koviljka Milićević (2015), *Čovek i životinje: hrišćanski pogled*, Beograd: Riznica.

Hamilton, Nicole (2020), „Prison program betters the lives of dogs, inmates and veterans with PTSD“, <https://bestfriends.org/stories/features/prison-program-betters-lives-dogs-inmates-and-veterans-ptsd>, (pristupljeno 24. januara 2025.)

Hediger, Karin, Julia Wagner, Pascale Künzi et al. (2021), „Effectiveness of animal-assisted interventions for children and adults with post-traumatic stress disorder symptoms: a systematic review and meta-analysis“, *European journal of psychotraumatology* 12 (1). <https://doi.org/10.1080/20008198.2021.1879713>

Hemingway, Ann, Rosie Meek, Caroline Ellis Hill (2015), „An Exploration of an Equine-Facilitated Learning Intervention with Young Offenders“, *Society & Animals* 23 (6): 544–568.

Hewson, Georgie (2022), „Southern Queensland Correctional Centre puppy program saving lives on both sides of the fence“, <https://www.abc.net.au/news/2022-12-11/southern-qlld-prison-puppy-program-saving-lives/101752932>, (pristupljeno 25. januara 2025.)

Huber Social (2020), „Serco Pups in Prison Social Impact Report“, <https://www.serco.com/media/5597/serco-pups-in-prison-social-impact-performance-report-2020-v3.pdf?1602549429>, (pristupljeno 24. januara 2025.)

Humby Lauren, Elaine Barclay (2018), „Pawsitive Solutions: An Overview of Prison Dog Programs in Australia“, *The Prison Journal* 98 (5): 580–603.

Iljić, Ljeposava (2014), *Osuđeni i deprivacije: uticaj karakteristika ličnosti na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Iljić, Ljeposava (2021), „Zatvorska socijalna klima – pojam, faktori i značaj zatvorske socijalne klime“, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 40 (2-3): 59–76.

Iljić, Ljeposava (2022), *Obrazovanje osuđenika: od resocijalizacije do transformacije*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Iljić, Ljeposava, Milena Milićević, Olivera Pavićević (2020), „Approaches and Methods in the Quality of Prison Life Assessing-measuring and moral climate in prison“, u Goran Nedović, Fadilj Eminović (ur.), *Approaches and Models in Special Education and Rehabilitation: Thematic Collection of International Importance*, Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation, str. 85–98.

Iljić, Ljeposava, Milena Milićević, Olivera Pavićević (2022), „Osvrt na početke proučavanja zatvorske socijalne klime i razvoj instrumenata za procenu“, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 41(1): 75–87.

Iljić, Ljeposava, Olivera Pavićević, Milena Milićević, (2024), *Well-Being in Prison: The Case of Serbia*, Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research.

Jesionowicz, Rebecca (2015), „The Effects of Animal Assisted Therapy on Tantrums and Aggressive Behaviors of Children with Autism“, doktorska disertacija, University of Northern Colorado.

Joković, Sandra, Jelena Pavlović, Natalija Hadživuković et al. (2017), „Metode ispitivanja i pokazatelji kvaliteta života“, *Biomedicinska istraživanja* 8 (1): 90–94.

Knežić, Branislava (2017), *Obrazovanje osuđenika: način da se bude slobodan*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Koda, Naoko, Yoshio Miyaji, Miyako Kuniyoshi et al. (2015), „Effects of a Dog-assisted Program in a Japanese Prison“, *Asian Criminology* 10: 193–208.

Kruger, Katherine, James Serpell (2006), „Animal-Assisted Interventions in Mental Health: Definitions and Theoretical Foundations“, u Aubrey Fine (ur.), *Handbook on Animal Assisted Therapy: Theoretical Foundations and Guidelines for Practice*. London: Academic Press, str. 21–38.

Leonardi, Rebecca (2016), „Paws for Progress: The development and evaluation of the first prison based dog training programme in the UK“, doctoral thesis, University of Stirling, <https://www.storre.stir.ac.uk/bitstream/1893/25452/1/R.J.Leonardi%20Thesis%202016.pdf>, (pristupljeno 21. januara 2025.)

Liebling, Alison, Susie Hulley, Ben Crewe (2011), „Conceptualising and measuring the quality of prison life“, u David Gadd, Susanne Karstedt, Steven F. Messner (ur.), *The sage handbook of criminological research methods*, London: Sage Publishing, str. 358–372.

López-Fernández, Eduardo, Alba Palacios-Cuesta, Marta Olmedilla-Jodar et al. (2024), „Implementation feasibility of animal-assisted therapy in a pediatric intensive care unit: effectiveness on reduction of pain, fear, and anxiety“, *European Journal of Pediatrics*, 183: 843–851.

Mamzer, Hanna (2023), „Overview of Dogs Training Programs in Correctional Institutions“, *Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies Special issue/2023 Veterinary Social Work*,

McCloud, Rhonda (2015), „A Study of the Evolution of Canine Assisted Therapy into Canine Facilitated Psychotherapy“, doctoral thesis, California Southern University, School of Behavioral Sciences.

Milivojević, Jovan, Aleksandra Kokić Arsić, Sonja Grubor et al. (2012), „Filozofija kvaliteta života i održivost ljudske zajednice“, 7. Nacionalna konferencija o kvalitetu života, Festival kvaliteta, Kragujevac, 2012.

Minton, Carol A., Pamela R. Perez, and Kevin Miller (2015), „Voices from Behind Prison Walls: The Impact of Training Service Dogs on Women in Prison“, *Society & Animals* 23 (5): 484–501.

Moos, Rudolf (1997), *Evaluating treatment environments: The quality of psychiatric and substance abuse programs*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.

Mudaly, Neerosh, Amanda Graham, Nerys Lewis (2014), „It takes me a little longer to get angry now”: Homeless children traumatised by family violence reflect on an animal therapy group“, *Children Australia* 39(1): 42–48.

Nightingale, Florence (1869), *Notes on Nursing: What it is and what it is not*, London: Harrison (originally edited by S. Appleton and Company, New York, 1989), <https://digital.library.upenn.edu/women/nightingale/nursing/nursing.html>, (pristupljeno 28. januara 2025.)

Nurenberg, Jeffry, Steven Schleifer, Thomas Shaffer (2015), „Animal-Assisted Therapy With Chronic Psychiatric Inpatients: Equine-Assisted Psychotherapy and Aggressive Behavior“, *Psychiatric Services* 66 (1): 80–86.

O’Haire, Marguerite, Noémie Guérin, Alison Kirkham (2015), „Animal-Assisted Intervention for trauma: a systematic literature review“, *Frontiers in Psychology* 6: 1121.

Ormerod, Elizabeth (2008), „Companion Animals and Offender Rehabilitation – Experiences from a Prison Therapeutic Community in Scotland“, *Therapeutic Communities* 29 (3): 285–296.

Pavićević, Olivera, Ljeposava Ilijić, Ana Batrićević (2024), *Moralna i socijalna klima u zatvorima*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Paws For Life K9 s. a., <https://pawsforlifek9.org/paws-for-life-prison-program/>, (pristupljeno 24. januara 2025.)

Payne, Libby, Mary McMurrin¹, Clare Glennan et al. (2023), „The Impact of Working with Farm Animals on People with Offending Histories: A Scoping Review“, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 67 (12): 1282–1302.

Poore, Erin, (2023), „Animal-Assisted Therapy: A Program Evaluation of One Substance Abuse Treatment Center“, (Doctoral dissertation), Medical University of South Carolina, <https://medica-musc.research-commons.org/theses/801>

Rath, Grace (2023), „‘She knows who I am’: Addressing prisoners’ internalized stigma with a prison animal program in a Canadian medium security prison“ (A Thesis Submission to the College of Graduate and Postdoctoral Studies In Partial Fulfillment of the Requirements For the Degree of Master of Arts), Department of Sociology University of Saskatchewan Saskatoon.

Sadler, Denham (2024), „‘It Saved My Life’: The Programs Helping People in Prison Care for Dogs“, <https://www.abouttime.org.au/news-and-investigations/it-saved-my-life-the-programs-helping-people-in-prison-care-for-dogs>, (pristupljeno 21. januara 2025.)

Serco (2024), Serco and Assistance Dogs Australia to launch new rehabilitation program, <https://www.serco.com/aspac/news/media-releases/2024/serco-and-assistance-dogs-australia-to-launch-new-rehabilitation-program>, (pristupljeno 21. januara 2025.)

Serpell, James (2010), „Animal-assisted interventions in historical perspective“, u Aubrey Fine (ur.), *Handbook on Animal-Assisted Therapy: Theoretical Foundations and Guidelines for Practice (Third Edition)*, Academic Press.

Silva, Nathiana, Flávia Osório (2018), „Impact of an animal-assisted therapy programme on physiological and psychosocial variables of paediatric oncology patients“ PLOS ONE 13(4): e0194731.

Soković, Snežana (2006), „Sprečavanje torture u izvršenju krivičnih sankcija – relevantni međunarodni pravni standardi“, *Specijalna edukacija i rehabilitacija* 1 (1-2): 173–189.

Srbulj, Jovan (ur.) *Hristos voskrese, radosti moja! Sveti Serafim Sarovski-prorok ljubavi Božje (drugo izdanje)*, Beograd: Obraz svetački.

Stevanović, Zoran (2012), *Zatvorski sistemi u svetu*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Strimble, Earl (2003), „A history of prison inmate-animal interaction programs“, *American Behavioral Scientist* 47 (1): 70–78.

Sykes, Gresham M. (1974), „The society of captives: A study of a maximum-security prison“, Princeton University Press.

Sullivan, Nora (2023), *Felines in Carceral Facilities: A Call to Introduce Cat Visitation Rooms in Prisons*, *Hastings Race & Poverty Law Journal* 20 (1): 39–82.

Swyers, Kaitlyn (2014), *Prison-Based Animal Programs (PAPs) and Mental Health Outcome Measures*, *University Honors Theses*. Portland State University.

Szewczyk, Dorota, Jakub Fiega, Milena Michalska et al. (2023), „Therapeutic Role of Animals: A Comprehensive Literature Review on the Prevalent Forms and Species in Animal-Assisted Interventions“, *Journal of Education* 45 (1): 215–235.

Toy, Isobel (2017), „Pawprints in the Hospital“, Society for the Social History of Medicine, <https://sshm.org/undergraduate-essay-prize-blogs/pawprints-in-the-hospital/>, (pristupljeno 28. januara 2025.)

Thompson, Vicki (2020), „Australia-first prison program in Queensland sees dogs trained as companion animals by female inmates“, <https://www.abc.net.au/news/2020-11-15/pups-in-prison-give-hope-and-joy-to-female-inmates/12881192>, (pristupljeno 21. januara 2025.)

Tonkin, Matthew (2015), „A Review of Questionnaire Measures for Assessing the Social Climate in Prisons and Forensic Psychiatric Hospitals“, *International Journal of Offender therapy and Comparative Criminology* 60 (12): 1376–1405.

Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98/2006 i 115/2021.

Van Ginneken, Esther, Hanneke Palmen, Anouk Q. Bosma et al. (2018), „The Life in Custody Study: The quality of prison life in Dutch prison regimes“. *Journal of Criminological Research, Policy and Practice* 4 (4): 253–268.

Velimirović, Nikolaj (2023), *Ohridski prolog*, Šabac: Glas crkve.

Villafaina-Domínguez, Beatriz, Daniel Collado-Mateo, Daniel Collado-Mateo et al. (2020), „Effects of Dog-Based Animal-Assisted Interventions in Prison Population: A Systematic Review“, *Animals* 10 (11). <https://doi.org/10.3390/ani10112129>

Vuletić, Gorka, RoseAnne Misajon (2011), „Subjektivna kvaliteta života“, Vuletić Gorka (ur.), *Kvalitet života i zdravlje*, Osijek: Hrvatska zaklada za znanost, str. 9–11.

Wheaton, Laura (2013), *Prison-based animal programs: A critical review of the literature and future recommendations* (Doctoral dissertation), Pacific University. <http://commons.pacificu.edu/spp/1084>, (pristupljeno 18. januara 2025.)

World Health Organization (WHO) (1997), „WHOQOL: Measuring Quality-of-Life“, <https://dssbr.ensp.fiocruz.br/wp-content/uploads/2015/05/WHOQOLMeasuring-Quality-of-Life.pdf>, (pristupljeno 18. januara 2025.)

World Health Organisation (WHO) (2012), „WHOQOL User Manual“, https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/77932/WHO_HIS_HSI_Rev.2012.03_eng.pdf?sequence=1, (pristupljeno 18. januara 2025.)

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

179.3(082)
159.9:591.51(082)

LJUDSKO-životinjski odnosi iz perspektive društvenih i humanističkih nauka : [tematski zbornik naučnih radova] / priredile Marija Branković i Sonja Žakula. - Beograd : Univerzitet, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2025 (Beograd : Donat graf). - 376 str. : ilustr. ; 20 cm. - (Book series Disput)

Tiraž 300. - Str. 9-30: Ljudsko-životinjski odnosi kao društveni odnosi / Sonja Žakula i Marija Branković. - Biografije autorki i urednica zbornika: str. 367-375. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-6190-022-8

1. Бранковић, Марија, 1981- [приређивач, сакупљач] [аутор додатног текста] 2. Жакула, Соња, 1985- [приређивач, сакупљач] [аутор додатног текста]
а) Животиње -- Људи -- Етички аспект -- Зборници б) Животиње -- Људи -- Психолошки аспект -- Зборници

COBISS.SR-ID 182578185